

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE Şİİ - SÜNNİ İLİŞKİSİ

AHMET OCAK*

XI. y.y. İslâm dünyasına bakıldığında, bir dağınıklık ve karışıklığın olduğu gözlenir. İslâm âlemi Abbasî, Fâtımî ve Emevî Halifeliği olmak üzere üç başlı bir görünüm arz etmekte, Ortadoğu'da Abbasî Halifeliğinin temsil ettiği merkezî hükümetin otoritesi yok olma noktasına gelmiş bulunmakta idi. Birtakım melikler tarafından idare edilen İslâm ülkeleri, bu kişilerin birbirlerini ezmek ve halkı soymakta âdeta yarıştıkları alanlar haline gelmişti. Siyasî yapıdaki bu kargaşa yanında, sosyal alanda da karışıklıklar ortaya çıkmış, Karmatîlik ve Bâtınîlik gibi birtakım mezhepler insanların zihinlerini çelmeğe ve kendi taraflarına çekerek halkı birbirlerine düşürmeğe başlamıştı.¹

Kuzey Afrika'da kurulan ve Hz. Peygamber'in kızının adını taşıyan Fâtımîler Devleti de gerçek halifeliğin kendileri tarafından temsil edildiğini iddia ediyorlardı.² X. yy'dan itibaren gelişmeye başlayan Fâtımîlerle birlikte temsil ettikleri Şîlik Mezhebi de kuvvetleniyor ve Bağdad Halifesine karşı bir tehdit unsuru haline geliyordu.³ Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Fâtımîler

* İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü, Öğretim Görevlisi.

¹ M.Ş. Günaltay, "Selçuklular Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasında Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durum", *Belleten* VII/25, (Ankara 1943), s. 65-75.

² M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1980, s. 207.

³ W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (çev. M. F. Köprülü), Ankara 1977, s. 37.

bu bölgeleri Şîleştirmişler, nüfuzları altında olmayan bölgelerde de kendileri gibi düşünen insanları desteklemek sûreti ile Abbasî Halifeliliğinin otoritesini sarsmak, Sünnîliği zaafa düşürmek istemişlerdir.⁴ Kendilerinin dışarıdan yaptıkları fiilî müdahaleyi, yetiştirdikleri "Dâiler" ve "Bâtınîler" vasıtasıyla Sünnî dünyanın içine de taşıyan Fâtımîler gerçek manada bir mezhep mücâdelesini başlatmanın yanında sosyal düzeni de sarsmışlardır.⁵

Şîî Fâtımîlerin bu faaliyetleri karşısında âciz kalan Sünnî dünyanın lideri Abbasîler pek de fayda vermeyen bir yola başvurmuşlar, Şîî Fâtımîlerin soyunu kötüleştiren konferanslar düzenlemek ve bu toplantılarda alınan kararları büyük âlimlere imzalatmak sureti ile, siyasî ve askerî yönden âciz kaldıkları Fâtımîlere karşı savunma durumuna geçmişlerdir.⁶

Böyle karışık bir çevre ve devrede İslâm âlemine intikal eden Selçuklular güçlü bir ordu ve devlet yapısıyla meseleye müdahale etmişlerdir. Selçuklularla birlikte İslâm dünyası, onu yıkmaya çalışan Bizans tahribatından kurtulduğu gibi, İslâm coğrafyasında teşekkül eden ve yıkıcı boyutlara kadar ulaşan bir takım ideolojik-mezhebî cereyanların tehlikesinden de kurtulmuştur.⁷ Selçukluların Bağdad'a gelişiyle birlikte Sünnî İslâm dünyasının liderliği de Selçuklulara geçti. Selçuklular, Pamir'den Mısır'a kadar olan geniş topraklarda, bir taraftan siyasî hakimiyetlerini sağlamlaştırmışken, diğer taraftan da, kamu yararını ve sosyal huzuru ilgilendiren noktalarda, mezhebî cereyanlara müdahale etmek ihtiyacı hissetmişlerdir. Devletin bu mezheplerle olan ilişkisini iki grupta mütalâ etmek mümkündür. Birincisi Şîî düşüncesi ve Şîîliğin değişik varyantlarına olan bakışı, diğeri ise Ehli Sünnet mezhepleri arasındaki ihtilâflara devletin yaklaşımıdır. Bu çalışmada Sünnî Selçukluların Şîî mezhebiyle olan ilişkileri gösterilmeye çalışılacaktır.

⁴ H. İ. Hasan, *Târihu'd-Devleti'l-Fâtimiyye*, Kâhire 1981, s. 233.

⁵ M. A. Köymen, *a.g.e.*, s. 209-215.

⁶ İbn Tağriberdî, *en-Nüccümü'z-Zahire fî Mülûki'l-Mısri ve'l-Kahire V*, Beyrut 1992, s. 55.; M. el-Hudrî, *ed-Devletu'l-Abbasiyye*, Beyrut 1986, s. 571-573.

⁷ A. M. el-Abâdî, *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtimî*, Beyrut (tsz), s. 179-180.

Selçukluların ilk planda uğraşmak zorunda kaldıkları mezhep, hiç şüphesiz ki, Şîîlik olmuştur. Fâtımî Devleti'nin resmî mezhebi olan Şîîlik bu devlet vasıtasıyla yayılma temayülü göstermekteydi. Selçuklu ilerleyişini engelleyemeyen ve Sünnîliğe hoş gözle bakmayan Fâtımîler, hem Selçuklu ilerleyişini durdurmak, hem de onların temsilcisi olduğu "Sünnî Hilafet" merkezini zor durumda bırakmak gayesi ile, Tuğrul Bey'e karşı kardeşi İbrahim Yınal'ı ve Aslan Besasirî'yi desteklemişlerdir.⁸ Çünkü, Suriye bölgesi Fâtımîler için önemli bir bölgeydi. Doğu İslâm topraklarında Şîî Fâtımî nüfuzunun tahakkuku için bu bölge elde tutulmalıydı. Suriye onların siyasî ve mezhebî emelleri için bir köprü, Abbâsî dolayısıyla da Sünnî Selçuklu hücumları için de bir savunma hattıydı.⁹ Bu sebeple, bu bölgedeki Şîî faaliyetleri Fâtımîlerce daima desteklenmiştir. Aynı gayeye yönelik olarak, daha sonraki tarihlerde, Haçlılarla işbirliğine gidilmekten de kaçınılmamıştır. Selçuklular aleyhine Haçlılarla ittifak yapılarak, Haçlılar Suriye bölgesine davet edilmiş, Sünnî dünya ile aralarında bir Hristiyan tampon bölge oluşturulmuştur.¹⁰

Sünnî düşünceye karşı düşmanca tavırlar almaktan kaçınmayan, hatta bu konuda İslâmın düşmanları Haçlılarla işbirliğine bile gidebilen Şîîlere karşı, Selçuklular daima teyakkuz halinde kalma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu Selçukluların Şîîliğe aşırı düşmanlıklarından veya bazı günümüz yazarlarının iddia ettiği gibi taassublarından¹¹ kaynaklanmamakta, aksine, Sünnî düşüncüyü korumak endişesiyle yapılmaktaydı. Zira Şîîler her fırsatta taassuplarını ve Sünnîlere karşı düşmanlıklarına göstermekteydiler. Fâtımî Halifesi Hâkim'in (ö. 1021) Hz. Ebûbekir ve Hz. Osman'ın kabirlerini,

⁸ C. es-Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefa*, Mısır 1952, s. 418.; H. İ. Hasan, *a.g.e.*, s. 233.

⁹ A. Çelebi, *Mevzuatu't-Tarihi'l-İslâmî ve'l-Hadarati'l-İslâmiyye V*, Kahire (tsz.), s. 138.

¹⁰ C. Suyûtî, *a.g.e.*, s. 427; M. el-Hudari, *a.g.e.*, s. 496-497.

¹¹ Cl. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (çev. Y. Moran), İstanbul 1994, s. 59.

adamlarına, tünel kazdırarak soydurmak istemesi,¹² H. 538 (1143)'de bâzı Alevîlerin Medine'ye gelerek Hz. Osman'ın kabrini yakmaları¹³ ve Mısır'daki bütün minberlerden ilk üç halifeye lânet etmeleri¹⁴ gibi çoğaltılabilecek misallere bakıldığında, Selçukluların tabîî olarak bir savunmada oldukları gözlenir.

Selçuklular Ortadoğu'ya geldiklerinde, Şîlik meselesini âdeta miras olarak almışlardı. çünkü bu mezhep Selçuklulardan çok önce İran ve Irak coğrafyasına yayılmıştı. Şîliğin İran'da yayılması H. IV. asırda Büveyhîler eliyle olmuştur. Horasan Emiri Nasr b. Ahmed b. Semânî (301-332) Şîliği desteklemiş ve yayılmasına yardımcı olmuştur. Şîliğe karşı olan Gazneli Mahmud bu şahsı öldürtüp h. 420 (1029) da Büveyhîlerin elinden Rey'i aldıysa da, Şîlik gelişmeye devam etmiştir.¹⁵ Büveyhîler zamanındaki Şîlik devlet destekli olarak gelişmiş, daha sonraki dönemlerde ise ferdî gayretlerle yürütülmüştür. Çünkü artık Selçuklular bölgeye tamamen hâkim olmuşlardır. Nitekim İranlı seyyah Nasırı Hüsrev, Mustansır döneminde Mısır'ı ziyaret ederek Şîliği benimsemiş ve Horasan'a döndüğünde el-Medresetü'n-Nâsiriyye adıyla bir medrese açmışsa da, Selçukluların duruma müsâade etmemesi üzerine H. 453 (1061) de Maveraünnehr'e kaçmak zorunda kalmıştır.¹⁶

İran'da olduğu gibi, Irak bölgesinde de Şîlik, Büveyhîlerle beraber gelişip yayılmıştır. Büveyhî Sultanı Muizzuddevle H. 351 (962) de Hz. Muaviye ve diğer büyük sahabelere minberlerden lânet okunmasını emretti. Câmî duvarlarına da bu hakaret lafızları yazıldı. Ertesi seneden itibaren

¹² H. İ. Hasan, *a.g.e.*, s. 223.

¹³ Ebûbekir ed-Devadarî, *Kenzu'd-Durer ve Câmîu'l-Ğurer VI*, (tah, S. el-Müncid), Kahire 1961, s. 238.

¹⁴ H. İ. Hasan, *a.g.e.*, s. 218.

¹⁵ Şevki Dayyaf, *Târihu'l-Ebedi'l-Arab V*, Kahire 1990, s. 510.

¹⁶ A. M. el-Abâdî, *a.g.e.*, s. 297; Mustafa Galib, *Târihu'd-Da'veti'l-İsmâiliyye*, Beyrut 1975, s. 242.

aşure gününün kutlanmasını, iş yerlerinin kapatılmasını emretti. Böylece Şîîlerin en büyük bayramlarından olan "Aşure Bayramı" yas günü olarak, aynı yılın Zilhiccesinin 18'in de de "İydu'l Ğadir" yani, Şîîlere, göre, Hz. Peygamberin Hz. Ali'yi halife ilan ettiği gün, sevinç bayramı olarak kutlanmağa başlandı. Bu şekilde gelişen Şîîlik H.V. asırda Kûfe ve Bağdad'da iyice yayıldı. Bağdad'ın diğer kısımları ise Sünnîlerin mekânı oldu.¹⁷

Bağdad'ın bu şekilde Şîî-Sünnî ikiye ayrılması, aynı zamanda korku fitne ve karşılıklı kavgaları da beraberinde getirmiş, halkın yaşayışı zorlaşmış, insanlar korku ve endişeden adetâ inzivaya çekilmişti.¹⁸ Kerh halkının Hz. Ali'nin dışındaki sahabelere hakaret etmeleri, Sünnîleri tahrik etmekte düşmanlık ateşini körüklemekte idi. Üstelik Bağdad Halifesinin Şîîler üzerinde otoritesi olmadığı gibi, Bağdad'a hâkim olan Büveyhîler de Kerh'lileri desteklemekteydi.¹⁹ Bu yüzdendir ki, iki taraf arasında cereyan eden kanlı olaylar adeta alışılmış bir hale gelmişti.

Selçuklu hakimiyeti henüz Bağdad'da tesis edilmeden önce, Bağdad'da kanlı olayların cereyan ettiğini tarihî kaynaklar nakletmektedirler. H. 441 (1049) yılında Şîîlerin aşure matemi yasaklanınca iki grup arasında kargaşa çıktı. Kerh halkı sur inşa ederek arkasına çekildi. Sünnîler de buna karşılık "Sûku'l-Kalâin" etrafına sur çektiler. İki tarafta birbirlerine karşı Türklerden asker oluşturdu, bu kargaşa şiddetlenerek Ramazan bayramına kadar devam etti.²⁰

Bu olayların cereyan etmesinden bir yıl sonra Bağdad'a Ebû Muhammed en-Nesevî polis müdürü (şurta) oldu. Bu şahıs, insanları öldürüp mallarını gaspedecek kadar otoriter ve zâlim bir insandı. Sünnî ve Şîîlere

¹⁷ Ş. Dayyaf, *a.g.e.*, s. 266-267.

¹⁸ A. M. Hasaneyn, *Selâçuke İnan ve'l-İrak*, Kahire 1970, s. 178-179.

¹⁹ İbn Tağriberdî, *a.g.e.*, s. 49.

²⁰ Şemseddin ez-Zehabî, *el-İber fî Haberi men Ğaber II*, Beyrut (tsz.) s. 278; Şemseddin ez-Zehabî, *Düvelü'l-İslâm II*, Beyrut 1985, s. 227; Mehmet Şemseddin, "Selçuklular Devrinde Mezâhib", *Türkiyat Mecmuası I*, (1925), s. 116.

yapılan bu davranış, iki grubu polis müdürüne karşı birleştirdi; toplanıp polis müdürünü öldürmeğe yeminleştiler ve aralarında barış yapıldı. Sünnîler ezanlara Şîî alâmeti olan "Hayya ala hayrul amel" lafzını eklediler. Şîîler de sahabeye sövmekten vazgeçtiler. Birbirlerinin câmilerine gidilmeğe, mezarlar ziyaret edilmeğe başlandı.²¹ Bu barış ortamı fazla uzun sürmedi. H. 443 (1050) senesinde aradaki dostluk tekrar bozuldu. Şîîler burçlara "Muhammed ve Ali insanların hayırlısıdır. Kim ki onu seçerse (kabul ederse) şükretmiş, yüz çevirirse kâfir olmuş olur." ifadesini yazdılar Kargaşa büyüyünce Sünnîler toplanarak halifenin sarayına hücum ettiler. Görüşmeler neticesinde Sünnîler yatıştırılınca, Sünnîlere verilen vaadleri duyan Şîîler isyan ederek insanları öldürmeye, çarşıları yağmalamaya başladılar. Sünnîler de karşılık vererek Şîîlere saldırdı; Şîî ileri gelenlerinin kabirleri açılarak yakıldı. Olaylar karşısında âciz kalan Halife ve Sultan, Ayyarlardan yardım istedi. Ayyarlar divanda toplanıp günahlarından tövbe etmeleri istendikten sonra Şîîler üzerine gönderildiler. Aradaki kavgada pek çok insan telef oldu. Şîîler, bu arada, Hanefî medresesini basarak buranın müderrisi Ebû Said es-Serahsî'yi katledip, medreseyi de yaktılar.²²

Şîî-Sünnî ihtilafı bir türlü bitmek bilmiyordu. H. 444 (1052) senesinde de yine olaylar olmuş, kadın-erkek 44 kişi öldürülmüştü.²³ H. 445 (1053) yılında tekrar olaylar olmuş, iki tarafı yatıştırmak için araya Türkler girmiş ve olay çıkaranlar cezalandırılmışlardır. Kerh Alevîleri olayları büyütünce, Türkler Kerh çarşılarını yakmış, Kerhliler de yerlerini terketmişti. Halife Kâim Biemrillah olayların iyice büyümesini engellemek için, Türklerin Kerh halkına karışmaması konusunda divanda bir karar aldı. Bunun üzerine Kerhliler yerlerine geri döndüler.²⁴

²¹ ez-Zehebî, *a.g.e.*, s. 280-281; İbn Tağriberdî, *a.g.e.*, s. 51.

²² İbn Tağriberdî, *a.g.e.*, s. 52; ez-Zehebî, *a.g.e.*, s. 282; Ebû Muhammed el-Yâfîî, *Miratu'l-Cinan ve İbretu'l-Yekazan III*, Kahire 1993, s. 60-61.

²³ Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer II*, Mısır 1907, s. 172; el-Yâfîî, *a.g.e.*, s. 62; ez-Zehebî, *a.g.e.*, s. 283.

²⁴ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih IX*, Beyrut 1989, s. 593.

Durmaksızın devam eden bu gelişmeler H. 447 (1055) de Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelişiyle birlikte yeni bir veche kazanmıştı. Sünnî dünyanın halifesi, Sünnî bir güç tarafından Şîî tasallutundan kurtarılmaktaydı. Bu yüzden Halife, Tuğrul Bey adına hutbe okutmuş ve durumu sevinçle karşılamıştı.²⁵ Fakat bu durum fazla uzun sürmemiş, Şîî Fâtımîlerin desteklediği İbrahim Yınal'ın isyanı üzerine Tuğrul Bey Bağdad'ı terkedince, Arslan Besâsîrî Bağdad'a gelerek tam manasıyla Şîî hakimiyetini tesis etmiş, yüz yıllardan beridir, Mansur Câmiinde Sünnî halife adına okunan hutbeyi keserek, Şîî Fâtımî halifesi adına hutbe okutmaya başlamıştır (H. 450/1058).²⁶

İbrahim Yınal meselesini çözüme kavuşturan Tuğrul Bey tekrar Bağdad'a dönerek Halifeyi makamına oturtmuş, Şîî hutbesini keserek Sünnî hutbesini okutmağa başlamıştır.²⁷ Bağdad'da artık ismen ve resmen Sünnî hakimiyet tesis edilmiş olmasına rağmen olayların kesilmediği, azalarak da olsa devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim H. 458 (1065) de Kerh halkı aşure gününü Hz. Hüseyin'in matem günü olarak kutlamak istemiş, Sünnîler de bu duruma karşı çıkmışlardır. Durumun gerginleşmesi üzerine, Halife Kâim Biemrillah durumu yatıştırmak ve düşmanlığı azaltmak gâyesi ile, bu günde yas tutulmasını yasaklamıştır.²⁸

H. 478,479, 480 (1085, 1086, 1087) yıllarında da benzer olayların cereyan ettiği görülmüştür, Ne varki, bazıları hafif sürtüşmeler şeklinde olan bu olayların bazıları kanlı cereyan etmiştir. H. 482 (1089) da Sünnîler Şîîlere hücum ederek bir adam öldürmüşler, bunun üzerine Kerhliler çarşılarını kapatmışlardı. Olayların gelişmesiyle insanlar ölmüş, Bağdad şihne vekili Himartaş olayları önlemede başarılı olamamıştı. Devreye halife girmiş, Kâdî Ebu'l Ferec, Kâdî Yakub el-Berzubeynî ve İbn Sabbağ gibi âlimlerin

²⁵ Sadreddin el-Hüseyinî, *Ahbaru'd-Devleti's-Selçukiyye*, (çev. N. Lügal), Ankara 1943, s. 60; Ebu'l-Fida, *a.g.e.*, s. 173.

²⁶ İbnu'l-Esir, *a.g.e.*, s. 641.

²⁷ S. el-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 14.

²⁸ İbn Tağrıberdi, *a.g.e.*, s. 79.

araya girmesiyle sulh yapılmıştı. Kerhliler anlaşma gereği mescitlerine Hulefâi Râşidîn'in isimlerini yazmışlardı. Bu sulh da fazla sürmeyince yeneden olaylar çıkmış, Şîîler sahabeye ve Hz. Peygamberin hanımlarına hakaret lafızlarını duvarlara yazmışlardır. Bunun üzerine Sultan Melikşah duruma müdahale ederek olayı kuvvet yoluyla bastırmıştır.²⁹

Ertesi sene olaylar tekrar etmiş, insanlar ölmüş, çarşılar yağmalanmıştır. Bu defa halife taraf tutmak mecburiyetinde kalarak Sünnîlere yardım etmiştir. Halifenin desteğiyle güçlenen Sünnîler Şîîleri hezimete uğratmışlar ve Şîîler mescitlerine "Resulullah'tan (S.A.V) sonra insanların hayırlısı Hz. Ebübekir'dir." ifadesini yazmak zorunda kalmışlardır.³⁰

Selçuklu ülkesinde Şîî-Sünnî ihtilafı sadece Bağdad'a has bir mesele değildi. Diğer şehirlerde de benzer olayların cereyan ettiği görülmüştür. Fazla tafsilâta girmeden, birkaç misal vermekle iktifa edilecektir. H. 496 (1102) yılında Rey'de çıkan olaylarda insanlar ölmüş, bu arada meşhur Şâfîî fakih Ebu'l - Muzaffer el-Hocendî de Şîîlerce katledilmiştir.³¹ Aynı şekilde, bir başka büyük şehir olan Nisabur'da H. 544 (1159) yılında yaşanan mezhep kavgalarında çarşılar, medreseler yakılmış, insanlar öldürülmüş, bu arada Hanefî Medresesi de ateşe verilmiştir.³²

Selçukluların Şîîlerle mücadele etmek zorunda kaldığı önemli bir bölge de Şam'dır. Şam bölgesi Selçuklu-Fâtımî devletleri arasında nüfuz savaşının yaşandığı yer olmuştur. Her iki devlet de bu bölgede kendi mezheplerini yaymak istiyorlardı Şam'ın kuzeyinde Selçuklu, güneyinde Fâtımîler olmakla beraber, bu bölgede Dürziler, İsmailîler (Bâtınîler) ve Hristiyanlar

²⁹ Ibnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Umumi ve'l-Mülûk IX*, Haydarabad 1359, s. 47-49.

³⁰ ez-Zehbî, *a.g.e.*, s. 345; Ibnu'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezeratu'z-Zehb fî Ahbari men Zeheb III*, Beyrut (tsz.), s. 367.

³¹ Ibnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 137.

³² ez-Zehbî, III, s. 21.

yaşamaktaydı. Bu fırkalar birbirlerine muhalif olmakla beraber, hepsi birlikte Sünnî Selçuklulara karşı muhaliftiler.³³

Fâtımîleri ve onların desteklediği mezheplerin tavrını bilen Selçuklular bölgeyi ele geçirmek üzere Alp Arslan döneminde harekete geçtiler. H. 463 (1070) de Halep'i zapteden Alp Arslan, emirlerinden Atsız'ı Şam ve Filistin bölgesine gönderdi. Atsız, Mısırlıların elindeki Remle ve Kudüs'ü zaptettikten sonra Askalan'ı da alarak Mısır yolunun anahtarını ele geçirdi. Aynı şekilde, Alp Arslan'ın ordusu da Şam bölgesinde harekete geçerek, Anadolu seferinden önce Şîî kuvvetlerini tesirsiz hale getirmeğe çalışmıştı.³⁴ Mısır meselesini, dolayısı ile de Şîî problemini, halletmek isteyen Selçuklular H. 469 (1076) da Atsız komutasında Mısır'a karşı harekete geçmişlerse de Mısırlılara karşı başarı elde edilemeden geri dönmüştür Buna rağmen Kudüs ve Şam bölgelerinde hutbeler Abbasî Halifesi ve Selçuklu Sultanı adına okunmağa devam etmiştir.³⁵

Şîî Fâtımîlerle, Sünnî Selçukluların mezhebî ve siyasî çekişmeleri bahsedilen bölgelerin dışında da devam etmiştir. İslâmın kutsal toprakları da bu çekişmenin içinde yer almıştır. Zira her iki mezhep de gerçek İslâmı temsil ettiklerini iddia etmiş ve bunu hayata geçirmeyi istemişlerdir. Hicaz'a hâkim olmak ve hutbeleri kendi mezhepleri üzere okutmak, iki mezhebin mensupları için de önemli bir hâkimiyet gösterisi haline gelmiştir.

Hicaz bölgesindeki hutbeler Tulunoğulları ve İhşidoğulları zamanında Abbasî Halifesi adına okunmuştu. Büveyhîler zamanında H. 338 (949) yılından itibaren Hicaz'da Hz. Ali'nin oğulları Hz. Hasan ve Caferi Tayyar'ın

³³ A. Çelebi, *a.g.e.*, s. 581.

³⁴ İbn Asâkir, *Vulatu Dimeşk fi Ahdi's-Selçûkî*, (tah. S. el-Müncid), Beyrut 1981, s. 17; Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Miratu'z-Zamân fi Tarihi'l-Ayan*, (nşr. A. Sevim), Ankara 1968, s. 152; İbn Tağriberdi, *a.g.e.*, s. 89; el-Yâîfî, *a.g.e.*, s. 82; A.M. el-Abâdi, *a.g.e.*, s. 185.

³⁵ İbn Kalânisi, *Zeylu Tarihi Dimeşk*, Beyrut 1908, s. 109; ez-Zehebî, *a.g.e.*, s. 325; İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 4-5; Bessam el-Aselî, *Fennu'l-Harbi'l-İslâmî III*, Beyrut 1988, s. 245-246.

çocukları arasından mahalli başkanlar seçiliyordu. Zamanla bu iki aile arasında anlaşmazlık çıkmış ve ölümle neticelenen kavgalar olmuştu. Fâtımî Halifesi Muiz durumu fırsat bilerek, bölgeye değerli hediyelerle birlikte bir elçi göndermiş, öldürülenlerin diyetlerini ödemiş ve aralarında barış yapılmıştı. Muiz H. 362 (972) de Mağrib'den Mısır'a geçince, Hameyn şerifleri Muiz'in imamlığını (halifeliğini) kabul ettiler. H. 365 (975)'ten itibaren Muiz'in ölümüne kadar onun adına hutbe okuttular.³⁶

Böylece Fâtımîler Hicaz bölgesine girmişlerdi. Bir ara Fâtımî hutbesi kesilerek Abbasî hutbesi okunmuşsa da, Fâtımî halifesi el-Aziz Billah (975-996) bir hamle yaparak tekrar Fâtımî Halifesi adına okuttu. Bundan sonra da Mustansır dönemine kadar aynı uygulama devam etti. Fâtımîler Hicaz'a mal ve hediyeler göndermeye devam ettiler. Bu meyanda Kâbe de beyaz Mısır kumaşı ile örtüldü.

Yemen'e hâkim olan Suleyhîler H. 456 (1063) senesinden itibaren Mekke'de başka bir Alevî ailesini başa geçirdiler. Bu ailenin idaresi H. 598 (1201) yılına kadar devam etti. "Haşimîler" olarak tanınan bu aile, Fâtımî-Abbasî devletleri arasında geçen rekabetten istifade ederek, tam manâsı ile faydacı bir politika takip ettiler. Hangi taraf çok mal ve para verirse, onun adına hutbe okutmağa başladılar. Bu fayda siyaseti Hicaz halkına ve hacılara zarar vermiş, Fâtımîler adına okunan hutbe Irak hacılarının yollarda ve Kâbe'de eziyete uğramasına sebep olmuş, Abbasîler adına okunan hutbe ise, gıda maddelerinin Mısır'dan temini sebebi ile, Mısır'ın mal ve erzak göndermemesine, bu sebeple de kıtlık doğmasına sebebiyet vermiştir. Bu işler Hicaz bölgesinde sosyal huzuru bozmuş, soygunculuk ve hırsızlık artarak devam etmiştir.³⁷

Hicaz'a hâkim olan Haşimîler ailesi H. 462 (1069) tarihinde Abbasî Halifesi Kaim Biemrillah ve Selçuklu Sultanı Alp Arslan adına hutbe okutmağa başlamışlardır. Çünkü o dönemde Mısır'da korkunç bir kıtlık hüküm

³⁶ A. M. el-Abâdi, *a.g.e.*, s. 342-342.

³⁷ Cl. Cahen, *a.g.e.*, s. 48; A. M. el-Abâdi, *a.g.e.*, s. 343.

sürmekte, halk açlık ve yoklukla pençeleşmekteydi. Fâtımî Halifesi Mustansır bile bütün varlığını satmış, açlıktan ölmemeleri için, ailesini Şam'a göndermişti.³⁸ Böyle bir durumda Hicaz bölgesine de yardım edemiyordu.

Bu sene Mekke Emiri Muhammed b. Ebî Haşim'in elçisi Alp Arslan'a gelerek Şîî hutbesinin kesilip, Sünnî hutbesinin okunmağa başlandığını bildirdi. Haberi alan Alp Arslan, Mekke Emiri'ne (30 000) dinar ve bir hilat gönderdi. Her sene için de (10 000) dinar vermeyi vadetti. Gelen elçiye, eğer Medine Emiri de aynı şeyi yaparsa, ona şimdi (20 000) dinar her sene de (50 000) dinar veririm dedi. Böylece yüz yılı aşkıncı Hicaz'da okunmakta olan Şîî Fâtımî hutbesi kesilerek Sünnî Abbasî Halifesi ve Selçuklu Sultanı adına hutbe okunmağa başlandı.³⁹

Hutbeler Sünnî halife adına okunmakta beraber, ezanlardaki Şîî alametleri devam etmekteydi. H. 464 (1070) yılında Halife Kaim Biemrillah, eş-Şerif Ebû Tâlib el-Hasan b. Muhammed'i bir miktar mal ve hilat ile Mekke Emiri'ne göndererek, ezanlardaki Şîî alametlerini kaldırmasını istemiştir. Ebû Haşim, bu Hz. Ali'nin ezanıdır diye önceden değişikliğe yanaşmadıysa da, eş-Şerif Ebû Tâlib'in ikna edici konuşması ve Abdullah b. Ömer'in rivayetini nakletmesi üzerine ezandaki Şîî alametlerini kaldırmıştı.⁴⁰ Böylece Sünnî hutbesinden sonra, Mekke'de Sünnî ezanı uygulamasına da geçilmiş oldu.

Alp Arslan'dan sonra, Melikşah döneminde de Hicaz'a olan ilgi devam etmiştir. H. 466 (1073) senesinde Sultan Melikşah'ın bir elçisi yanında sarı renkli Kâbe örtüsü olduğu halde Mekke'ye ulaştı. Bu örtüyü Gazneli Sultan Mahmud dokutmuş ve onun zamanında Nişabur'a gelerek Ebû'l Kâsım ed-

³⁸ ez-Zehebî, *a.g.e.*, s. 235; İbn Tağriberdi, *a.g.e.*, s. 18-19.

³⁹ es-Suyutî, *a.g.e.*, s. 421; el-Yafîî, *a.g.e.*, s. 85; Arif Abdulğâni, *Târihu Umerâi Mekketi'l-Mükerrreme*, Kahire 1992, s. 430.

⁴⁰ İbn Tağriberdi, *a.g.e.*, s. 91.

Dehkân isimli bir şahsın yanında kalmıştı. Bir takım engeller yüzünden Kâbe'ye ulaşamayan bu örtüyü Vezir Nizâm ul-Mülk mezkur şahıstan alarak sultan adına Kâbe'ye göndermişti. Örtünün üzerinde Mahmud b. Sebüktekin yazmakta olup, sarı ipekten dokunmuştu. Böylece Fâtûmîlerin beyaz renkli örtüsünden sonra, Sultan Melikşah'ın gönderdiği sarı renkli örtü Kâbe'ye örtüldü.⁴¹

Mekke Emiri Muhammet b. Ebû Hâşim'in samimiyetten uzak ve faydacı politikası çok geçmeden kendini göstermiştir. Tarihî kaynaklarda; zâlim, fâcir, kan dökücü, râfızî ve habis bir insan olarak vasfedilen bu şahıs, aynı zamanda hacıları öldürüp, onların mallarını yağmalamaktan da kaçınmaktaydı.⁴² Tamamen çıkarları doğrultusunda hareket ettiği içindir ki, Mısır Halifesi Mustansır ona bir elçi göndererek: "Hutbeyi artık benim adıma okut", dedi. Aynı zamanda emire değerli hediyeler gönderdi. Hemen saf değiştiren Ebû Hâşim dört yıl beş ay süre ile okunan Sünnî hutbesini kestirerek Şîî hutbesi okutmağa başladı (H. 467/1074).⁴³

Mekke Emiri Ebû Hâşim sadece Şîî hutbesi okutmakla iktifa etmemiş, sünnîlere karşı düşmanca tavırlarını da devam ettirmiştir. Bu düşünceden olmalı ki, Bağdad Halifesince Mekke'ye gönderilmiş olan ve üzerinde "Lâ İlâhe İllallah Muhammedun Resulullah el-İmamul Muktedi Biemrillah Emiru'l Muminîn" yazılı olan minber, Şîî hutbesinin okunmasıyla beraber kırılıp yakılmıştı. (H. 470/1077).⁴⁴ Sünnî düşmanlığı bu noktada da kalmamış, Mekke Müftisi Ebû Abdullah el-Hıttinî bazı râfızîlerce Mekke Emiri'ne şikayet edilmiş ve Ebû Abdullah'ın tesiriyle Sünnîler bize baskı yapıyor denmiştir. Râfızî emir hemen harekete geçerek, bu ünlü âlimi yakalayıp, ilerlemiş yaşına rağmen, feci şekilde dövdürmüştü. Yediği sopa sebe-

⁴¹ A. g. e., s. 95.

⁴² A. g. e., s. 137; ez-Zehbî, II, s. 249.

⁴³ el-Yafîî, a. g. e., s. 94; Sibt İbnu'l-Cevzî, a. g. e., s. 174.

⁴⁴ İbnu'l-Cevzî, a. g. e., s. 471; A. Abdulğani, a. g. e., s. 432.

biyle hayli hırpalanan Ebû Abdullah hastalanmış ve müteakıp gün vefat etmişti. (H. 472/1079).⁴⁵

Hicaz'a büyük önem veren Sultan Melikşah duruma yeniden hâkim olmak ve Şîilerin nüfuzuna son vermek gayesiyle H. 484 (1091) senesinde Hicaz ve Yemen'i zaptetmek üzere askerlerini görevlendirmişti. Selçuklu askerleri Mekke'yi ele geçirince buranın zâlim emiri şehirden kaçmak zorunda kalmıştı.⁴⁶ Hicaz'dan sonra Mısır'a yönelen Sultan Melikşah da, babası Alp Arslan gibi, Şîi Mısır meselesini kesin çözüme kavuşturmak emelindeydi. Bu gaye ile H. 485 (1092) de İsfehan'dan Bağdad'a hareket etmişti. Asıl gayesi Mısır'ı zaptetmekti.⁴⁷ Lâkin ömrü buna vefa etmedi. Böylece Şîilerin faaliyetlerine devam imkânı ortaya çıkmış oldu. Melikşah'ın ölümünü fırsat bilen Fâtımîler, el-Efdal komutasında bir ordu ile Kudüs'e karşı harekete geçerek şehri kuşatmış, şehrin hâkimi Sökmen b. Artuk ve kardeşi İlgazi'den şehri almışlardır.⁴⁸

Türkistan'dan Yemen'e kadar olan geniş coğrafyaya hükmeden ve adına hutbe okutulan Sultan Melikşah, kendi döneminde Hicaz işlerine özel bir önem vermiştir. Mekke ve Medine'deki Şîilerin yanı sıra çöl Arapları da hacılara zorluk çıkarmaktaydı. Bedevî Araplar hacıların Kâbe'yi ve Hz. Peygamberin kabrini ziyaretlerini yasaklıyor, mallarını gaspediyor ve hacılardan haraç istiyorlardı. Râvendî'nin ifadesine göre, hacılardan yedi kırmızı dinar alıyorlardı. Bu durumu bir zimmî adeti kabul eden Melikşah, hacılardan vergi alınmasını yasaklamıştı. Mekke'de, zengin olsun, fakir olsun, herkesin mallarını koyabilecekleri depolar yaptırmış, insanları bu zâlimlerin elinden kurtarmıştı. Ayrıca Hicaz su yolunun mahzenlerini yaptırmış, Mekke, Medine emirlerine ve bölgenin insanlarına ihsanlarda

⁴⁵ İbn Tağriberdî, *a.g.e.*, s. 109.

⁴⁶ A. Abdulğani, *a.g.e.*, s. 433.

⁴⁷ İbn Kalânisi, *a.g.e.*, s. 200.

⁴⁸ İbn Tağriberdî, *a.g.e.*, s. 157.

bulunarak onları memnun etmiştir.⁴⁹ Hacıların yolundan gümrük ve muhafız ücretlerini kaldırmıştır. H. 475 (1082) senesinde birisi Halife Muktedî, diğeri de kendi adıyla iki levha yazdırarak bunları Hulbe ve Câmîu'l-Kasr kapılarına astırmıştı. Bu levhalarda hacılara satılan ve alınan şeylerden verginin kaldırıldığı ilan ediliyordu.⁵⁰

Sultan Melikşah sadece kutsal mekanlara hizmet etmekle kalmamış, devletin bütünlüğünü tehdit etmeyen ve anarşiden uzak duran Şiilere de hoşgörülü davranmıştır. H. 479 (1086) yılında Bağdad'a geldiğinde, başta kendi mezhep imamı Ebû Hanife'nin ve şühedânın kabirlerini ziyaret edip, dua etmiş, oradan Kûfe'ye geçerek Şiî imamlarından Musa b. Cafer'in kabirini ziyaret etmiştir. Aynı şekilde, Hz. Hüseyin'in meşhedini ziyaret ederek buranın imar edilmesini emredip, meşhede gelir getirecek mülkler tahsis etmiş, bu kabirlerin bulunduğu câmiler için su getirilmesini emretmiştir. Sultanın bu davranışının yanı sıra Vezir Nizâm ul-Mülk de meşhedlere ve Alevîlere sultandan daha çok mal ve sadaka vermiştir.⁵¹

Görüleceği üzere Selçuklu Sultanı ve onun veziri; biri Hanefî, diğeri Şafîî mezhebinden olmakla beraber, Ehli sünnet dışı Şiilere karşı hiçte önyargılı davranmamışlardır. Kendi mezhebinin imanının kabirini ziyaretten sonra Şiî imanının kabirini ziyarette bir mahzur görmemişlerdir. Bu, Selçukluların mutedil düşünce akımlarına karşı gösterdiği hoşgörünün en büyük delilidir. Bunu Sultan Melikşah'ın özel hayatında da görmemiz mümkündür. Cihana hükmeden ve Sünnî dünyanın siyasî lideri olan Melikşah, kendi kızı Salkım Hatun'u Şiî Mâzenderan Emiri ile evlendirmekten kaçınmamıştır.⁵² Sünnî bir aileye Şiî bir damat kabul edecek kadar taas-

⁴⁹ Râvendî, *Rahat es-Sudûr ve Âyetü's-Surûr I* (çev. A. Ateş), Ankara 1957, s. 128-129; M. el-Hüseynî İbnü'n-Nizam, *el-Ureda fî Hikayeti's-Selçukiyye*, (tah. A. M. Hasaneyn, H. Emin), Bağdad 1979, s. 62-63.

⁵⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 216; Ravendî, *a.g.e.*, s. 128.

⁵¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 242.

⁵² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 330.

suptan uzak ve hoşgörü sahibi olmak, Selçukluların değişik inançlara toleransının en güzel örneğidir.

Mesele kişilerin Sünnî veya Şîî görüşü benimsemiş olmaları değildi. Devlete gâile çıkarmadıkça ve sosyal düzeni tahribe yönelmedikçe insanların inançlarına, mezheplerine karışılmazdı. Bu husus sadece Müslümanlar için değil, Hıristiyanlar için de geçerliydi. Onların inançlarına da müdahale edilmez, gayri müslimlerin dinlerinin gereğini yerine getirmeleri için devlet gerekli müsadeyi gösterir, onları koruyucu bir rol üstlenirdi.⁵³ Aksi vârid olsaydı, Selçuklu dönemi adâlet ve hoşgörüde, İranlıların Nevşirevan, Arapların Hz. Ömer dönemine bezetilmezdi.⁵⁴

Devleti hedef almaları, anarşi ve terör yaratmaları yüzünden Selçukluların mücadele ettiği Şîî orijinli Karmatîlik ve Bâtınîlik gibi mezheplere devletin asla hoşgörü göstermediği malumdur. Bu fırkalar ihtilalci görüşler benimsemekte, kendi aralarında anlaşamamalarına rağmen, Sünnî Selçukluları ortak düşman olarak görmekteydiler.

Şîî - İsmailî mezhebenden ayrılarak yeni bir şube oluşturan Karmatîler, Ehl-i Beyt sevgisini istismar ederek, gizli teşkilatları sayesinde, siyasî nüfuz peşindeydiler.⁵⁵ Fâtımîler tarafından desteklenen Karmatîler Kâbe'ye basarak hacıları kılıçtan geçirmek, Mekke'yi yağmalayarak kadın ve çocukları esir almak gibi pek çok kötü davranışın sahibi idiler.⁵⁶

Sünnî Bağdad Halifeliğini uzun süre uğraştıran Karmatîler, Selçukluların hâkimiyeti döneminde, Bahreyn bölgesine hâkimdiler. Büveyhîlerin sona ermesinden itibaren Bağdad'ın otoritesini tanıyan Karmatîler, minberlerde Abbasî Halifesi adına hutbe okutup, boyun eğdilerse de, bu fazla

⁵³ *Urfalı Mateos Vekayînâmesi*, (çev. H. D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 146.

⁵⁴ S. M. Arsal, "Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerinin İnkişafında Türk Irkının Rolü.", *II. T.T. Kongresi Bildirileri*, İstanbul 1943, s. 1075.

⁵⁵ N. Çağatay -İ. A. Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1976, s. 83.

⁵⁶ R. Dozi, *Tarih-i İslâmiyet*, (çev. A. Cevdet), Mısır 1908, s. 364-368.

sürmedi. Tekrar hâkimiyetlerini tesis edip halktan ağır vergiler almağa başladılar. Bölge halkı Halifeye ve Sultana baş vurarak yardım istediler.⁵⁷ Sultan Melikşah durumu düzeltmek üzere bölgeye kuvvet sevk etmiştir. H. 468 (1075) deki hareket, bölgedeki yağmacılar yüzünden fazla başarılı olamamıştır. Bunun üzerine H. 470 (1077) senesinde Melikşah bölgeye Artuk Bey'i göndererek Karmatîlerin tedip edilmesini istemiştir.⁵⁸

Artur Bey bu vazifeyi büyük bir başarı ile yerine getirerek Ahsâ ve Bahreyn bölgesindeki Karmatîlerin hükmünü sona erdirmiştir. Görevden sonra Halifenin divanına kabul edilen Artuk Bey'e Halife, şükran nişanesi olarak, bir at, elbise ve altın eğer vermiştir.⁵⁹

Bölgenin Bâtınî fikirlere müsait olması dolayısıyla, Mısır'dan gelen bir şahıs Basra taraflarında ortaya çıkmış ve Karmatî fikirleri üzerine mehdîlik iddia etmiştir. H. 483 (1090) yılında Basra şehri yağmalanmış ve İslâmın ilk vakıf kütüphanesi şehirle birlikte ateşe verilmiştir. Ayrıca Sultan Melikşah'ın yaptırdığı su kanallarını da tahrip eden bu gruba karşı, Bağdad Şihnesi Gevher Ayîn harekete geçerek olayları bastırıp, yalancı mehdîyi de Bağdad'a götürerek astırmıştı.⁶⁰

Devlete karşı harekete geçen, insanları öldürüp, mallarını gaspeden fırka sadece Karmatîler değildi. Bir başka Şîî kaynaklı hareket daha vardı ki, bu Selçuklu hâkimiyeti için büyük bir tehlike oluşturmaktaydı. İsmailiyye Şî'asının bir kolu olan bu hareket tarihte "Bâtınîlik, Haşhaşiyun, Nizarîlik" vb. adlarla anılmıştır. Fâtımî Halifesi Mustansır'ın ölümünden sonra, oğulları arasındaki hilafet mücadelesinde, Nizar'ın tarafını tutan bu mezhebin en büyük temsilcisi Hasan Sabbah'tır.⁶¹

⁵⁷ Mahmud Şâkir, *et-Târihu'l-İslâmî VI*, Beyrut 1991, s. 218.

⁵⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsâ ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", *Belleten*, (Nisan 1960), XXIV/94, s. 211-231.

⁵⁹ Sibt İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 193.

⁶⁰ O. Turan, *a.g.e.*, s. 317-318.

⁶¹ A. M. Hasaneyn, *a.g.e.*, s. 70-73.

Mısır'dan ayrılarak İsfahan, Azerbaycan ve Şam bölgelerinde propaganda yaptıktan sonra, Alamut Kalesi'ni ele geçirerek burayı bir üs olarak kullanan Hasan Sabbah ve adamları dâiler ve fedâiler vasıtasıyla mezheplerini yaymışlardır. Asıl gayeleri Sünnîliği ve Selçukluları yıkmak olan bu mezhep, kendilerine muhalif komutan, emir, halife, sultan ve her gruptan insanı öldürmekten kaçınmamışlardır. İhtilalci bir propaganda yapan ve Selçuklu ülkesindeki gayri memnun zümreleri ele geçiren Bâtınîler insanlar için korku ve tehdit unsuru haline gelmişti. Ele geçirdikleri kaleler ve fedailerle güçlenen Bâtınîler, Selçuklu ülkesinde terör estirmiş, masum insanları öldürerek kuyulara doldurmuşlardı. Bâtınîlerin korkusundan insanlar evlerinden çıkamaz hale gelmişti.⁶² O kadar güçlenmişlerdi ki, Melikşah'ın elçisi, Hasan Sabbah'a gelip kötülüklerden vazgeçmesini bildirince, Hasan Sabbah emrindeki fedâilerden bir kaçına kendilerini kale bendinden atmalarını emretmiş, fedailer de bu emri anında yerine getirmişlerdi. Hasan Sabbah, elçiye, "göt sultanına söyle bunlardan emrimde 20 000 kişi var" diyerek, Melikşah'ı bile tehditten çekinmemişti.⁶³

Melikşah'ın ölümünden sonra, çocukları arasındaki taht kavgalarından istifade eden Bâtınîler Suriye bölgesinde de faaliyetlerini yoğunlaştırdılar. Kaleler zaptedip, insanları katlettiler Sünnî müslümanlar aleyhine Haçlılarla bile işbirliğine girmekten kaçınmadılar.⁶⁴

Selçuklular bu bozguncu ve yıkıcı mezheple baştan beri mücadele etmişlerdir. Özellikle Melikşah ve Mehmet Tapar dönemlerinde yoğun askerî önlemlerle Bâtınî faaliyetleri bastırılmaya çalışılmıştır.⁶⁵ Tâ başından beri, Bâtınîlere karşı sadece askerî önlemlerin yeterli olmadığını gören Selçuklular, ideolojik plânda da onlarla mücadele etmenin gereğini anlamış-

⁶² el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetu'l-Usrâ (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (çev. K. Burslan), İstanbul 1943, s. 67-68; İbnu'l-Cevzî IX, s. 120-121; B. Lewis, "İsmaililer", *İ. A. VIII*, İstanbul 1977, s. 1122.

⁶³ İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 121.

⁶⁴ Ebu'l-Fida, *a.g.e.*, s. 2-3; el-Yâfiî, *a.g.e.*, s. 229; ez-Zehebî, *a.g.e.*, s. 418.

⁶⁵ İbn Kalânisi, *a.g.e.*, s. 244-245; İbnu'l-İmad el-Hanbelî III, s. 410.

lardı. Bu gaye ile Alp Arslan döneminde açılan yeryüzünün ilk üniversiteleri "Nizâmiye Medreseleri" ile, hem Sünnî düşüncenin güçlendirilmesi yoluna gidilmiş, hem de Bâtınîlerin yanlış propagandalarına karşı halkın doğru bilgileri öğrenmeleri temin edilmiştir. Nizâmiye Üniversitelerinden yetişen insanlarla Sünnî düşünce güçlenmiş, halk yıkıcı propagandalara karşı korunmuş, devlete ve kanunlara bağlı insanlar yetiştirilmiştir.⁶⁶

Verilen bütün bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Selçuklular, yıkıcı ve bölücü olmadığı müddetçe, ülkede değişik fikirlerin ve inançların yaşamasına müdahale etmemişlerdir. Hıristiyanlara bile tatlılıkla davranan, onları koruyan Selçuklular,⁶⁷ Müslüman mezheplerine elbette hoşgörü ile davranacaktı. Nitekim Sünnîler kadar mutedil Şîflere de hoşgörüyle yaklaşmıştır. Seyyid ve şerifler himaye edilmiş, Alevîlere hanikah ve medrese inşa ettirilmiştir. Sünnî mezhebinin büyükleri yanında Şîî imamlarının türbeleri de inşa ve ziyaret edilmiştir.⁶⁸

Devlet, devlet olmanın gereği olarak, yıkıcı ve bölücü faaliyetlere de kesinlikle müsaade etmemiştir. Ara sıra meydana gelen gerginlikler ise, sosyal nizamı bozacak boyutlara ulaşmamıştır. Bunda siyasi irade ve askerî tedbirler yanında, açılan Nizâmiye Medreseleri yoluyla, devlete ve Sünnî düşünceye bağlı insanlar yetiştirerek, yıkıcı propagandalara karşı fikrî yolla mücadele edilmiş olmasının payı, hiç şüphesiz ki, büyüktür.

⁶⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Ocak, *Nizâmiye Medreseleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 1993.

⁶⁷ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 146.

⁶⁸ O. Turan, *a.g.e.*, s. 317.